

Свердан Т. П.,

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, м. Чернівці; Інститут східнослов'янських студій філософського факультету Карлового університету, м. Прага

ЕТНОКУЛЬТУРНА СЕМАНТИКА ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У СТРУКТУРІ ЕТНОМОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

У статті визначено місце етномаркованих фразеологізмів у побудові етномовної картини світу. Зазначено, що вказані одиниці є основою цієї побудови, а дослідження мовних явищ у зв'язку з етнокультурою важливе для опису принципів мовної організації національного світосприйняття.

Ключові слова: мовна картина світу, етнокультура, менталітет, етномаркований фразеологізм.

В статті определено место этномаркированных фразеологизмов в структуре этноязыковой картины мира. Указано, что названные единицы – это основа такой структуры, а изучение языковых явлений в аспекте этнокультуры дает возможность описать принципы языковой организации народного мировоззрения.

Ключевые слова: языковая картина мира, этнокультура, менталитет, этномаркированный фразеологизм.

The study of language effects through the national culture we cannot only deepen our knowledge of the man as a bearer of deep knowledge and understanding of the world and life, but we can find out the principles of linguistic philosophy, relations and events.

Key words: verbal picture of the world, ethnic culture, mentality, idiom with ethnic marking.

Сучасні мовознавці, використовуючи постулат філософської раціоналістичної традиції про те, що поняття “людина”, “мова”, “суспільство” лежать в одній площині (“одне розкривається через інше” [1]), окреслюють мову як репрезентативну форму людської свідомості, пізнання та конструювання світу. Таке окреслення забезпечує *актуальність* будь-яких студій з фразеології (у широкому розумінні), позаяк визнано, що образи фразеологізмів містять “характерологічні риси світобачення, які носії мови рефлексивно співвідносять із цією “мовою” [8, с. 9]. Вивчення українських фразеологізмів у різних аспектах репрезентують праці Н. Бабич, О. Каракуці, Н. Ляшенко, Л. Мельник, О. Майбороди, О. Селіванової, О. Тодор, В. Ужченка, Д. Ужченка та ін. Попри плідність пошуків закономірності взаєморозвитку мови і культури необхідно уточнити ще багато теоретичних моментів, зокрема такий: чи є мова глибинною структурою, яка підсвідомо діє крізь індивіда і на індивіда, і як відбувається ця дія? Тож *мета і завдання* нашої студії – хоча б частково відповісти на поставлене запитання, встановивши місце *етномаркованих фразеологізмів* (не запозичених з різних мов, а оригінальних, у яких відбивається діяльність і світогляд певного народу) у системі понять “мова – культура – нація”, яка є визначальною під час досліджень етнокультурного простору (див. праці А. Івченка, О. Крижко, М. Олійник, Ю. Прадіда). Сутність взаємовпливу складників цієї системи (уявної осі) в тому, що становлення індивідуальності *людини, нації* зумовлене функцією “мовного чинника в збереженні та відтворенні специфічно національного світосприйняття” [12, с. 6]. З певністю можемо стверджувати, що ця вісь має ієрархічну будову, а мова – ключове поняття, оскільки повною мірою закріплює у собі досягнення пізнавальної діяльності людини як *текст*, що “у перекладі з латинської означає – тканина, зв'язок, побудова”, і “саме у сталих мовних зворотах цей зв'язок закріплено найміцніше – як єдність понять і образів, притаманну саме цій мові” [11, с. 123].

Найвищою формою організації мовних фактів і соціуму є *картина світу* – “багатогранний ментальний феномен” [9, с.252], аналізуючи який дослідники вказують на провідну роль у його формуванні людського чинника й на обов'язкове існування у ньому як сукупності різних понять і структур трьох основних компонентів – оточення, його відображення у свідомості нації та мовного складника [там само]. Мовний чинник у структурі *картини світу* виражає цілісність її як поняття, адже, аналізуючи будь-яку реалію позамовної дійсності, ми її пояснюємо все-таки мовними знаками. Звідси й виокремилось універсальне поняття – *мовна картина світу*. Проблеми мови і мовної картини світу часто є об'єктом дослідження різних наук (лінгвістики, психології, соціології, логіки) і загалом існує чимала кількість визначень поняття *мовна картина світу* як лінгвістичного та соціокультурного феномену (див.: А. Головня, В. Кононенко, О. Кульматицька, О. Штоквиш), проте будь-яке тлумачення не може повністю розкрити всієї його суті. Можна лише, спираючись на ідеї В. фон Гумбольдта, достеменно твердити, що вивчати *мовну картину світу* – явище лінгвістичне, в суто мовних межах недоцільно, позаяк первинно співвідносними є поняття мови і культури, мови і менталітету етносу. У лінгвістиці картину світу традиційно розглядають “як специфічно оформлену систематизацію плану змісту мови, у процесі якої відбувається фіксація збереження всього комплексу знань і уявлень конкретного мовного суспільства про світ, що зафіксовано, передусім, у лексичному та фразеологічному складі” [7, с. 7]. Низка тлумачень *мовної картини світу* збігається в тому принципі, що це передусім зафіксована у мові схема сприйняття та інтерпретації світу з погляду прийнятих певною мовною спільнотою норм, оцінок матеріальної та позаматеріальної дійсності. Окрім того, у *мовній картині світу* завжди розглядають роль “людського чинника у мові” у зв'язку з функцією “мовного чинника в людині” [12, с. 3]. Адже особистість спочатку через мову опановує мовну картину світу, а потім за допомогою тієї ж мови проектує себе в цей світ, збагачуючи свою свідомість. Дослідження мовної особистості – добрий спосіб прослідкувати розвиток *мовної картини світу*, оскільки “мовна особистість є тією призмою, крізь яку відбувається бачення і категоризація світу” [2, с. 83]. Та важко уявити особистість без її національної приналежності, а довести етнічну самобутність можна з опорою на мовний компонент етнокультури. Отже, виокремлюється національно-специфічна *мовна картина світу*, зведена із системи соціальних чинників, культурних традицій, типів мовної поведінки.

Тези “нація окреслюється мовою” та “мова – найбільш видима ознака національного” цілком справедливо вважають основними під час розгляду й трактування поняття *національно-мовна картина світу*. О. Кульма-тицька до зазначених тез додає ще складник “національно-культурний поділ світу”, стверджуючи при цьому, що “мови різняться не лише граматикую і лексикою, а ще й національно-культурним поділом світу, виділенням у ньому важливих для певного народу [...] елементів та якостей” [9, с. 252]. Отже, *національно-мовна картина світу* покликана вирізняти специфічні особливості окремої мови у порівнянні з іншими і спирається на історико-культурну, етнографічну лексику. Оскільки у фразеології найбільш яскраво виражений національний спосіб світосприйняття, то вона слугує основою розуміння *національно-мовної картини світу*, яка “тією чи іншою мірою “спроєктвана” на всі рівні мовної системи” [6, с. 39]. Поряд з *національно-мовною картиною світу* у філософії мови є поняття *мовно-етнічної картини світу*, яка містить опис основних параметрів реальності і яку О. Штоквиш розглядає як поняття індивідуальності етносу в контексті моделі світової культури, де образно-міфологічне забарвлення презентоване на тлі етнічної спільноти і виокремлює “грунт національної ментальності” [12, с. 10].

На сучасному етапі наукового розвитку поняття *менталітету* (нам імпонує саме цей термін, оскільки позначає загальну категорію, яка фокусує надбання народу засобами різних рівнів мовної системи) як лінгвофілософської категорії використовують досить широко, тому важко визначити, що саме вкладають у його зміст. Проте усі так чи інакше розглядають *менталітет* як невід’ємну ознаку національного, а “Словник іншомовних слів” подає таке визначення: “*Менталітет* (англ. *mentality* < лат. *mens, mentis* – розум, характер, душа; спосіб мислення). Глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості; сукупність настанов, нахилів індивіда чи соціальної групи мислити, відчувати та сприймати світ певним чином” [5, с. 51]. Тут маємо узагальнення поняття *менталітету* як синтезу, що формується упродовж віків, убираючи в себе різні елементи, і який неможливий без стійкого об’єднувача, що допомагає передавати життя етносу через покоління і тим формувати *менталітет*. Таким об’єднувачем є мова, яка пояснює реалії світу у їх поняттєвій унікальності. Співвідношення *мови* і *менталітету* детально досліджене О. Назаренко, яка вважає, що “менталітет і мова перебувають між собою у нерозривному зв’язку, тому що мова як форма національної культури безпосередньо пов’язана зі свідомістю і мисленням” [10, с. 27]. Ідея того, що мова – найважливіша ознака індивідуальності народу, допомагає виділити *мову* як універсальний компонент культури у процесі становлення *менталітету*. Бачити світ крізь призму мови, аналізувати розвиток мовного соціуму, описувати людину засобами мови – значить досліджувати *менталітет* на мовному ґрунті. Тому можемо говорити про “*мовний менталітет*, тобто *менталітет мовної картини світу*” [7, с. 6], адже, “щоб глибинно пізнати народ, його культуру, його менталітет, необхідно знати специфіку його мови” [10, с. 31].

Твердження “де народжується нація, там народжується менталітет” підкреслило національну основу становлення *менталітету* і сприяло виокремленню поняття *національний менталітет*. Основою його тлумачення є національно-специфічні компоненти культури, які А. Головня називає *національно-культурними факторами* і з-поміж них виокремлює *національну мовну особистість*, *національну психологію* та *національний характер* [2, с. 84]. Гадаємо, цей ряд варто доповнити ще й поняттям *національної мовної свідомості етносу*. Оскільки етнічний простір функціонально і структурно ширший, він у змозі охопити всі культурні реалії в цілому і мовні та соціальні компоненти зокрема. Загалом *національний менталітет* покликаний відтворювати особливості загального буття крізь призму буття певного етносу. І лише за умови врахування цього моменту, слушно зауважує О. Назаренко, може йтися про *національний менталітет* [10, с. 25], який спирається на індивідуума як базового компонента культури, нації, етносу.

Оскільки поняття *мовна картина світу*, *менталітет* першоосновою мають мовний чинник, а у *фразеології* “розкриваються не лише універсалії загальнолюдського життєвого досвіду, а й подаються неповторні зразки національної логіки та світооцінки, що сприяє виявленню особливостей менталітету різних етносів” [3, с. 228] (звідси й виникає потреба використання поняття *етномаркований фразеологізм*), то всі реалії варто досліджувати на основі фонду фразеологізмів (див. праці Н. Грозан, Ю. Лебеденко, Т. Маслової, О. Соловєць, В. Яковлевої), зокрема крізь призму *етномаркованих фразеологізмів*, тобто “на рівні глибинних ментальних структур, які породжують формально-змістову цілість народної фразеології” [11, с. 148]. Позаяк фразеологізми не тільки позначають, а й символізують певну ситуацію, то важливу роль у їх структурі відіграє образно-символічний зміст, а самі фразеологізми стають своєрідними символами, що емоційно-оцінно відображають позамовну дійсність. Зважаючи на культурно-історичний досвід соціуму, людина поступово реагує на ситуацію так само, як і її попередники. Однотипність сприйняття породжує сталість у висловлюванні, і, як наслідок, – утворення фразеологізмів (етномаркованих фразеологізмів), які як одиниці мови кодують таку реакцію у часі. Цей код поступово переростає у символ. Так, символічність прислів’їв (а отже, фразеологізмів у широкому розумінні) підкреслює О. Дуденко, яка виділяє такі властиві їм функції символу: *пізнавально-світоглядна* (фразеологічний етнофонд), *регулятивно-адаптивна* (мудрий вислів підказує, як чинити в тій чи іншій ситуації), *комунікативно-мнемонічна* (етномарковані фразеологізми є ціннісно-нормативними орієнтаціями, “сховищем” етнокультури) [4].

Отже, аналіз наукових студій, пов’язаних з проблемами *мовної картини світу*, *менталітету* тощо, тобто з тими питаннями, які є теоретичною основою для лінгвофілософського опису світогляду нації, дає змогу вибудувати своєрідну систему – *піраміду понять*, і визначити у ній місце етномаркованих фразеологізмів. Бачимо, що вершиною цієї піраміди є *картина світу*, основою – *менталітет*, а фундаментом – *[етномарковані] фразеологізми*. Така система допомагає виявити низку закономірностей, основна з яких – логічність взаємозв’язку всіх понять. Приміром, аналізуючи поняття *картина світу*, ми поступово переходимо до розгляду питання мови і культури, мови і нації (етносу), що є наче сходинками, на кожній з яких формується окреме поняття

(нова когніція). Оскільки всі поняття взаємопов’язані, формується логічний ланцюг з ланками “від ширшого до вузкого”: *картина світу* → *мовна картина світу* → *національно-мовна картина світу* → *етнічно-мовна картина світу*. Схожу закономірність зауважуємо, досліджуючи сутність поняття *менталітет*: *менталітет* → *мовний менталітет* → *національний менталітет*. Щодо *етномаркованих фразеологізмів*, то вони як цілісні лаконічні влучні вислови становлять понятійну єдність, хоча “ефект ланцюжка” все-таки є: *етномаркований фразеологізм як одиниця мови* (унормований стереотипний вислів) → *етномаркований фразеологізм як одиниця мовлення* (ситуативне висловлення, що має комунікативне навантаження). Підтвердженням логічності створеної *піраміди понять* є, приміром, дослідження О. Назаренко [10], яка небезпідставно вважає, що *національну мовну картину світу* (тут маємо верхній пласт нашої піраміди – *картина світу*) формує ціла низка чинників, зокрема географічний, історичний, культурний, релігійний; і під їх впливом формується так звана *національна психологія* (середній пласт піраміди – *менталітет*) та *національна мовна особистість* (нижній (фундаментальний!) пласт піраміди, оскільки саме мовна особистість як індивідуальна, так і колективна (народ) є творцем *етномаркованих фразеологізмів*). Етнокультурна семантика фразеологізмів представлена в елементах їх внутрішньої форми, у тематично-семантичних групах на позначення етнореалій, які метафоризуються, поєднуються асоціативними зв’язками, створюють етнофразеологічну картину світу.

Таким чином, студії в окресленому напрямі черговий раз доводять, що кожна мова є глибинною структурою, яка наскрізь проходить крізь усі рівні життєдіяльності людини, а детальна поступовість досліджень “від ширшого до вузкого” і навпаки є перспективною як для висвітлення теоретичних проблем мовознавства (зв’язок мови й культури, мови і мислення, мови і мовотворчості), так і для прикладного опису фактів мови та етнокультури.

Література:

1. Бацевич Ф. С. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : ВЦ “Академія”, 2011. – 240 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://academia-pc.com.ua/product/146>
2. Головня А. В. Відображення мовної та концептуальної картин світу крізь призму мовної особистості / А. В. Головня // Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. праць. – Вип. 15. – Кн. 1. – К. : Вид. Дім Дм. Бураго, 2005. – С. 83-85.
3. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу: Монографія / І. О. Голубовська. – 2-е вид., випр. й доп. – К. : Логос, 2004. – 284 с.
4. Дуденко О. В. Номінативна та комунікативна природа українських паремій / Олена Володимирівна Дуденко: автореф. дис. канд. філол. наук. – К., 2002. – 19 с.
5. Коломієць М. П., Молодова Л. В. Словник іншомовних слів / М. П. Коломієць, Л. В. Молодова. – К. : Освіта, 1998. – 190 с.
6. Кононенко В. І. Національно-мовна картина світу: зіставний аспект (на матеріалі української та російської мов) / Віталій Іванович Кононенко // Мовознавство. – 1996. – № 6. – С. 39-46.
7. Крижко О. А. Становлення і розвиток теорії дискурсу в сучасній українській мові / Олена Анатоліївна Крижко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.bdpu.org/scientific/publish/ed/akt/probl/sl/filol
8. Кузь Г. Фразеологія в контексті етнолінгвістики: Навчальний посібник / Галина Кузь. – Чернівці : Рута, 2004. – 44 с.
9. Кульматицька О. “Мовна картина світу” і “культура”: співвідношення понять / Оксана Кульматицька // Семантика мови і тексту: Матеріали ІХ міжнарод. конф. – Івано-Франківськ, ВДВ ЦІТ, 2006. – С. 252-254.
10. Назаренко О. В. Українська фразеологія як вираження національного менталітету / Олена Володимирівна Назаренко: дис. канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 2001. – 192 арк.
11. Ткач Л. Студії над буковинською фразеологією: у пошуках втраченої єдності / Людмила Ткач // Буковинський журнал: Громадсько-політичний, літературно-мистецький і науково-освітній часопис. – 2002. – Ч. 3-4. – С. 121-151.
12. Штоквиш О. А. Індивідуальність нації і лінгвістичні особливості етнічної картини світу / Олександр Анатолійович Штоквиш: автореф. дис. канд. філос. наук. – К., 1993. – 16 с.